

Biblioteka Wojskowa

ROBERT CITINO
**NIEMCY
BRONIĄ SIĘ PRZED
POLSKĄ**

*EWOLUCJA TAKTYKI
BLITZKRIEGU 1918-1933*

INSTITUT
WYDAWNICZY ERICA

TETRAGON

WARSZAWA

Translated from the English Language edition of
The Evolution of Blitzkrieg Tactics: Germany Defends Itself Against Poland, 1918–1933,
by Robert M. Citino, originally published by Greenwood Press,
an imprint of ABC-CLIO, LLC, Santa Barbara, CA, USA.

Tłumaczenie:
Juliusz Tomczak

Redakcja:
Łukasz Przybyło, Tadeusz Zawadzki

Współpraca redakcyjna i korekta:
Jolanta Wierzchowska

Projekt graficzny serii i okładki:
Teresa Oleszczuk

DTP, mapy:
Tadeusz Zawadzki
Copyright © 1987 by the author.

Translated into and published in the Polish language by arrangement with
ABC-CLIO, LLC. All rights reserved.

Copyright for the Polish translation © 2010, 2012 by Tetragon sp. z o.o.

Wszelkie prawa zastrzeżone.

No part of this book may be reproduced or transmitted in any form or by any means
electronic or mechanical including photocopying, reprinting, or on any information
storage or retrieval system, without permission in writing from ABC-CLIO, LLC.
Książka ani żadna jej część nie może być przedrukowywana ani w jakikolwiek inny sposób
reprodukowana czy powielana mechanicznie, fotooptycznie, zapisywana elektronicznie
lub magnetycznie, ani odczytywana w środkach publicznego przekazu bez pisemnej zgody
wydawcy.

Książkę można nabyć w oficjalnym sklepie Wydawnictwa Tetragon i IW Erica
www.tetraerica.pl

Wydawnictwo Tetragon Sp. z o.o.
kontakt@tetragon.com.pl
www.tetragon.com.pl

Instytut Wydawniczy ERICA
e-mail: wydawnictwo@wp.pl
www.wydawnictwoerica.pl

ISBN 978-83-63374-02-0 (Tetragon)
ISBN 978-83-62329-54-0 (Erica)

Spis treści

Przedmowa do wydania polskiego	7
Przedmowa	10
Noty od wydawcy polskiego	16
Rozdział 1. Lata niepewności: 1918–1921 . . .	19
Rozdział 2. Armia odbudowana: generał Seeckt, Reichswehra i wschód, 1921–1926	81
Rozdział 3. Armia polska w oczach niemieckiego wywiadu wojskowego, 1921–1933	177
Rozdział 4. Okres planowania: niemiecka armia i flota w dobie Groenera, 1927–1933	243

Zakończenie	327
Skorowidz nazw geograficznych.	333
Skorowidz osób	341
Bibliografia	344

Przedmowa do wydania polskiego

Kiedy Łukasz Przybyło z Wydawnictwa Tetrakon po raz pierwszy zapytał mnie o możliwość wydania polskiego tłumaczenia mojej książki *Niemcy bronią się przed Polską. Ewolucja taktyki Blitzkriegu 1918–1933* muszę przyznać, że poczułem się nieco zakłopotany. Przecież od pierwszego wydania tej pracy w 1987 r. minęło już ponad dwadzieścia kilka lat. *Niemcy bronią się...* jest rozszerzoną wersją mojej pracy doktorskiej obronionej na Indiana University – jest więc owocem pracy niedoświadczonego jeszcze badacza. Kiedy ją pisałem, byłem nowicjuszem zarówno w zakresie pracy w archiwum, jak i warsztatu historyka. Od tego czasu wydałem nie mniej niż siedem książek m.in. *Blitzkrieg to Desert Storm* (2004), *The German Way of War* (2005) i *Death of the Wehrmacht* (2007). Rozwinąwszy się przez te wszystkie lata jako autor i historyk, bałem się, czy *Niemcy bronią się...* nie okaże się przestarzała i czy w międzyczasie nie doszedłem do wniosków z nią sprzecznych. Krótko mówiąc, obawiałem się, że mogę się wstydzić swojej pierwszej książki.

A jednak Łukasz Przybyło nie dał się zrazić. Przekonał mnie, że istnieje zainteresowanie tego typu pracą. Zapewnił mnie, że wnioski z niej płynące są cały czas istotne. Argumentem, który mnie przekonał, był

fakt, że istnieje grupa polskich odbiorców, która nigdy nie miała dostępu do tej pracy. Łukasz okazał się przekonujący i popijając świetną *latte* w kawiarence w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie w końcu ugiąłem się pod jego argumentacją.

Kiedy po tych wszystkich latach, które upłynęły od napisania *Niemcy bronią się...*, przeczytałem ją ponownie, z zadowoleniem zauważyłem, że podjąłem właściwą decyzję. W przedmowie do wydania z 1987 r. napisałem, że stosunki między Niemcami a powstałym po 1918 r. państwem polskim będą kompletnie niezrozumiałe dla kogoś, kto nie zrozumie sytuacji militarnej na ich wspólnej granicy. Dzięki traktatowi wersalskiemu Polska otrzymała duże połacie terenów należących wcześniej do Rzeszy. Niektóre z nich (np. Wielkopolska) były etnicznie polskie, inne (np. Górny Śląsk) tego warunku nie spełniały – przynajmniej w oczach Niemców. Ponadto problematycznym rozwiązaniem polskiego dostępu do morza był Gdańsk, w którym niemiecka społeczność została przekształcona w mieszkańców Wolnego Miasta Gdańsk.

Taka sytuacja strategiczna spowodowała, że w okresie międzywojennym Niemcy i Polska były naturalnymi wrogami. Po stronie niemieckiej planowanie wojny z Polską zaczęło się niemal natychmiast. Reichswehra była słabą formacją liczącą tylko 100 000 żołnierzy, jednak potrafiła przeprowadzić serię ciągłych manewrów, gier wojennych i ćwiczeń, w których oceniano kolejne scenariusze wojny z Polską. Ten właśnie fenomen jest dokładnie analizowany w *Niemcy bronią się przed Polską*. Mimo ciągłej propagandy mówiącej o bezbronności (*wehrlos*) wschodnich terenów Rzeszy, wynikającej z postanowień traktatu wersalskiego, Niemcy szybko zrozumieli jakie problemy w tworzeniu nowoczesnych sił zbrojnych ma młoda i stosunkowo biedna Polska. Heroiczne plany ludowego powstania w Prusach Wschodnich jako odpowiedź na polską inwazję szybko zmieniły formę na rzecz znacznie bardziej rzeczowego i trzeźwego planowania. Niemieckie gry wojenne i manewry w coraz większym stopniu przewidywały, wspierane przez czołgi i samoloty, wysocze mobilne siły – oskrzydlające i niszczące hipotetyczną polską inwazję. Według mnie właśnie ta zmiana cały czas usprawiedliwia tytuł książki.

ki, która pokazuje „ewolucję” tego czegoś, co cały świat (ale nie Niemcy) nazwie Blitzkriegiem.

Czy Niemcy bronią się... można poprawić? Bez wątplenia tak. Rozdział III „Armia polska w oczach niemieckiego wywiadu wojskowego” byłby lepszy dzięki kwerendzie w polskich archiwach wojskowych, które są teraz znacznie łatwiej dostępne niż w przeszłości. Jednak w zaprezentowanej formie nadal prezentuje on użyteczny obraz niemieckich opinii dotyczących polskiej armii. Poza tym, jak wie to każdy dobry historyk, to co jest obiektywną prawdą, najczęściej jest mniej istotne od tego, co ludzie postrzegają jako prawdę. Jest to prawdopodobnie nasza słabość jako gatunku i nie da się jej uniknąć. Gdybym miał okazję powrócić do pisania *Niemcy bronią się...*, to niewątpliwie opisałbym wiosnę 1933 roku jako czas, w którym Marszałek Piłsudski rozważał wojnę prewencyjną przeciw nazistowskiemu rządowi w Niemczech – temat ten cały czas jest przedmiotem ożywionej dyskusji naukowej. Ponadto samo pojęcie „taktyki” Blitzkriegu jest dla mnie dość problematyczne. Dzisiaj wprowadziłbym do swojego wywodu trzy poziomy sztuki wojennej ze szczególnym naciskiem na operacyjny poziom działań wojennych.

Mimo pewnych słabości oferuję czytelnikowi coś, co oceniam jako stymulującą do myślenia historię wojskową i dyplomatyczną odległych czasów. Jest to opowieść o dwóch narodach – jednym pobitym i zgorzkniałym, do niedawna będącym wielką potęgą, i drugim – nowo narodzoną republiką. Oba przeszły trudną próbę po 1918 roku i szukały swoich dróg rozwoju. Najpierw stały się rywalami, żeby w końcu stać się wrogami wojennymi. W czasie kampanii wrześniowej w 1939 r. armia niemiecka, nazwana już wtedy Wehrmachtem, zniszczyła armię swego wschodniego sąsiada w jednej z najbardziej skutecznych kampanii wojennych. Parę lat później, w 1945 r., zarówno Niemcy, jak i Polska stały się zniewolonymi narodami – ofiarami wojny rozpętanej przez Hitlera. W końcu jednak odzyskały wolność i mogą żyć w pokoju i harmonii. I niech tak zostanie już na zawsze!

Robert Citino

University of North Texas

Maj 2010

Przedmowa

Wielu historyków ma skłonność do spychania historii wojskowości na boczny tor. Nie sposób jednak zrozumieć pewnych wydarzeń historycznych bez zbadania ich aspektów militarnych. Jednym z takich fenomenów są stosunki republiki weimarskiej z jej wschodnim sąsiadem, Polską. Po klęsce w I wojnie światowej Niemcy – rozbrojone i osłabione – zmuszone zostały do oddania nowemu państwu polskiemu większej części Górnego Śląska, Wielkopolski i Prus Zachodnich. Odzyskanie tych terytoriów stało się zasadniczym celem międzywojennej polityki Niemiec. Armia niemiecka, Reichswehra, również skupiała swoją uwagę na terytoriach wschodnich. Ponieważ niemieckie wojska lądowe zostały ograniczone traktatem do 100 000 żołnierzy, nie było nadziei na rewizję ustaleń z Wersalu przy użyciu siły. Realia militarne zmuszały armię niemiecką do planowania obrony granic przed możliwym atakiem armii polskiej. W Niemczech przeprowadzano skomplikowane manewry wojskowe, symulujące polski atak na Berlin i Prusy Wschodnie. W dobie republiki weimarskiej, jak również przez pierwsze dwa lata reżimu narodowosocjalistycznego, armia polska była wielokrotnie większa od Reichswehry i zdolna do przeprowadzenia sku-

tecznego ataku na wschodnią granicę Niemiec. Taka sytuacja militarna była czynnikiem determinującym w najwyższym stopniu stosunki dyplomatyczne pomiędzy oboma państwami. Jak dotąd nie powstało wyczerpujące opracowanie przygotowań wojskowych Niemiec i Polski wzdłuż ich wspólnej granicy¹. Książka ta stanowi próbę wypełnienia owej luki w historii wojskowości XX wieku.

Celem niniejszej pracy jest ustalenie przygotowań obronnych podjętych przez Niemcy wzdłuż ich wschodniej granicy od 1918 do 1933 roku, czyli od zakończenia I wojny światowej do utworzenia rządu przez Hitlera w styczniu 1933 roku. To drugie wydarzenie wyznaczało koniec polskiej przewagi militarnej na wschodzie, ponieważ Hitler wkrótce złamał, nakładające na niemieckie siły zbrojne ograniczenia, postanowienia traktatu wersalskiego. W opracowaniu niniejszym zbadane zostaną możliwości obrony granicy Niemiec oraz kroki podjęte przez armię niemiecką dla wzmocnienia jej obrony. Kwestia ta jest szczególnie istotna z uwagi na uzbrojenie będące w użyciu w latach dwudziestych. Chociaż obszar między Berlinem a Warszawą jest właściwie pozbawioną większych przeszkód równiną, to okopana piechota wsparta artylerią byłaby w stanie utrzymać się przeciwko połączonym atakom piechoty i kawalerii, czyli dokładnie takiego rodzaju działaniom, jakie mogłaby podjąć Polska. Ponadto każde polskie uderzenie na Berlin wiązałoby się z koniecznością forsowania dużej rzeki – Odry. Praca ta ustali jakiego rodzaju działania obronne planowała prowadzić Reichswehra celem odparcia polskiego ataku i wykaze, jak istotne znaczenie miała w tychże planach Odra. Wreszcie, omówione zostaną obawy Niemców o bezpieczeństwo Prus Wschodnich i przygotowania do obrony tej odizolowanej prowincji.

Oprócz geograficznych i taktycznych aspektów zagadnienia niewielka liczebność posiadanych sił zmusiłaby rząd niemiecki do działania w warunkach ograniczonej swobody strategicznej i operacyjnej. Ogólnie rzecz ujmując, trzy niemieckie dywizje, które Niemcy utrzymywali

¹ Praca niniejsza została wydana w 1987 r. w USA, gdzie rzeczywiście tego typu aspekty dotyczące okresu międzywojennego nie były w sposób tak dogłębny poruszane (przyp. red.).

na tym obszarze, byłyby niewystarczające do odparcia ataku piętnastu dywizji, jakie mogła wystawić Polska. W opracowaniu zbadane zostaną przedsięwzięcia podjęte przez armię niemiecką dla zniwelowania tej przewagi liczebnej. Jednym z tych kroków była rekrutacja nieregularnych formacji straży granicznej, często złożonych z mieszkańców terenów pogranicznych; utrzymywanie systemu fortyfikacji w Prusach Wschodnich i na linii Odry; oraz kompleksowy program szkolenia, który pozwoliłby zrównoważyć niedostatki liczebności wysoką jakością sił niemieckich. Ta trzecia metoda była na dłuższą metę najważniejsza. W dobie rosnącej złożoności systemu wojskowego państwa niemieccy oficerowie uważali, że dla zabezpieczenia granic nie mogą polegać na półwyszkolonych formacjach nieregularnych. Wśród niemieckiego korpusu oficerskiego było niewielu entuzjastów idei „narodu pod bronią”. Ponadto, rozwój ciężkiej artylerii stawiał pod znakiem zapytania użyteczność nawet stałych fortyfikacji, co wielokrotnie ukazała praktyka minionej wojny. Brak zaufania do formacji granicznych i fortyfikacji nie pozostawił niemieckim przywódcom wojskowym wyboru i skłonił ich do opracowania koncepcji obrony państwa opartej na mobilnej armii o wysokiej jakości. Przewidywane zagrożenie ze strony Polski stanowiło główny powód wypracowania taktyki Blitzkriegu.

Bez analizy armii polskiej, zwłaszcza zaś tego, jak była ona postrzegana w Berlinie, żadna dyskusja na temat stosunku potencjałów militarnych Polski i Niemiec nie byłaby kompletna. Przewaga liczebna sił polskich nad granicą niemiecką jest faktem, który nie podlega dyskusji. Skala tej przewagi, wyrażającej się mniej więcej w stosunku 3 do 1 na korzyść Polaków, była potencjalnie rozstrzygająca. Jednak samo „liczenie dział” jest najmniej wyrafinowaną formą analizy militarnej. Praca ta ukaże opinię Niemców o rzeczywistym stanie i wartości bojowej armii polskiej. W latach dwudziestych, podobnie jak współcześnie, armia była tak dobra, jak dobry był jej sprzęt. Nowoczesny sprzęt wojskowy jest skomplikowany i drogi. Aby dostarczyć wojsku nowoczesną broń, państwo musi posiadać zarówno odpowiednie zaplecze technologiczne, jak i silną gospodarkę; Polska nie miała ani jednego, ani drugiego. Opra-

cowanie to pokaże więc, w jaki sposób Polska próbowała przezwyciężyć swoją słabość gospodarczą i stworzyć nowoczesną armię.

Książka ta jest oparta głównie na nieopublikowanych źródłach. Pierwszym podstawowym źródłem był ogromny zbiór dokumentów Niemieckiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych, zdobytych przez armię amerykańską pod koniec II wojny światowej. Dokumenty te, w postaci mikrofilmów, są dostępne w Archiwum Narodowym w Waszyngtonie, pod oznaczeniem mikrokopii T 120. Wśród ogromnej liczby dokumentów znajduje się korespondencja niemieckiego ministra spraw zagranicznych, sekretarza stanu i różnych wydziałów (*Abteilungen*) niemieckiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych. Zbiory Archiwum Narodowego zawierają wiele tajnych akt (*Geheimakten*). Szczególnie ważne dla tej pracy były dokumenty Wydziału IV (Po) Ministerstwa Spraw Zagranicznych, dotyczą one bowiem dyplomatycznych i militarnych kwestii polskich. Dokumenty te, zawierające wiele raportów niemieckich urzędników dotyczących polskich manewrów wojskowych, wyposażenia i struktury organizacyjnej, są podstawą do omówienia potencjału militarnego Polski w rozdziale 3. Oprócz zasobów Ministerstwa Spraw Zagranicznych Archiwum Narodowe² posiada również liczną kolekcję prywatnych zapisków niemieckich przywódców wojskowych. Są one również udostępnione do użytku publicznego. Szczególne znaczenie dla tego opracowania miały zapiski generałów Hansa von Seeckta i Wilhelma Groenera – dwóch najważniejszych przywódców wojskowych doby republiki weimarskiej. Zapiski Seeckta (mikrokopia M 132) były szczególnie pomocne przy analizie niemieckiej strategii podczas wojny polsko-bolszewickiej. Zapiski Groenera (mikrokopia M 137) stanowiły podstawę dla omówienia kontrowersji wokół *Panzerschiffe*³ w rozdziale 4. Innymi zdobytymi dokumentami, które zostały użyte w niniejszej pracy, były archiwa niemieckiej marynarki wojennej, które odnaleźć można w Naval Historical Library w Londynie. Kompletna kopia tych dokumentów znajduje się także w Bibliotece Uniwersytetu Mi-

² National Archives znajdujące się w USA (przyp. red.).

³ Niemiecka klasyfikacja „pancerników kieszonkowych” – „Deutschland”, „Admiral Graf Spee” i „Admiral Scheer” (przyp. tłum.).

chigan w Ann Arbor. Ten ogromny zbiór dokumentów marynarki został opatrzony numerem katalogowym 13-132849 i jest dostępny na zasadach ograniczonej wymiany międzybibliotecznej z Uniwersytetem Michigan. Dokumenty te stanowią podstawę dla omówienia przygotowań niemieckiej marynarki wojennej do wojny z Polską. Oparty na nich został zwłaszcza, zawarty w rozdziale 4, szczegółowy opis niemieckiego planu ataku na port w Gdyni. Ponadto dokumenty te opisują bardzo szczegółowo pełny program manewrów, ćwiczeń bojowych i gier wojennych, które niemiecka marynarka podejmowała w tym okresie.

Na drugie podstawowe źródło tej pracy składają się dokumenty amerykańskiego attache wojskowego w Berlinie. Amerykańscy attache i ich zespoły wysyłali wiele raportów poświęconych wielu różnym kwestiom interesującym historyka wojskowości – rozmieszczeniu armii niemieckiej, manewrom, uzbrojeniu, itp. Dokumenty te dopiero niedawno zostały zebrane i zmikrofilmowane przez University Publications of America, Inc. Składa się na nie ogółem 28 rolek filmu i są one dostępne po tytulem *Military Intelligence Reports: Germany, 1919–1941*⁴. Ponieważ dokumenty te stały się dostępne dopiero w 1983 roku, nie ma przesady w stwierdzeniu, że książka ta jako pierwsza wykorzystuje to ważne źródło. Opis twierdzy w Królewcu w rozdziale 2, pierwszy jaki pojawia się w publikacji anglojęzycznej, oparty jest w dużym stopniu na raportach amerykańskiego oficera, któremu Niemcy zezwolili na odwiedzenie miasta. Większość raportów dotyczących niemieckich fortyfikacji znaleźć można na rolce 24 w tymże zbiorze. Omówienie manewrów armii niemieckiej w latach 1925–1928 zostało oparte w dużym stopniu na raportach amerykańskich oficerów, którzy mieli okazję owe manewry obserwować. Dodatkowo, zbiór ten zawiera przekłady artykułów autorstwa niemieckich oficerów, napisanych dla „Militär-Wochenblatt”, najważniejszego periodyku militarnego republiki weimarskiej.

Chciałbym podziękować profesorom Barbarze i Charlesowi Jelavichom z Indiana University. Trudno jest wyrazić słowami, ile przy pisa-

⁴ „Raporty Wywiadu Wojskowego: Niemcy, 1919–1941” (przyp. tłum.).

niu tej pracy znaczyły dla mnie ich doświadczenie naukowe i przyjaźń. Lata, które z nimi spędziłem jako pracownik naukowy, pozostaną na zawsze najcenniejszymi w moim życiu. Ponadto sugestie, wyrozumiałość i wsparcie ze strony mojej żony Roberty, otrzymane podczas badań i pisania tej książki były niezastąpione dla osiągnięcia przeze mnie efektu końcowego. Chciałbym podziękować mojej córce Allison, której bliskie przyjście na świat dało mi mocny bodziec do ukończenia tej pracy.

Noty od wydawcy polskiego

Kiedy dowiedziałem się, że na konferencji organizowanej przez Muzeum Historii Polski dotyczącej kampanii wrześniowej ma pojawić się Robert Citino, początkowo nie mogłem w to uwierzyć. Jednak była to prawda. Szybko wykonałem kilka telefonów i wiedziałem, że mogę się z nim spotkać po jego wykładzie w Bibliotece Uniwersyteckiej. Zapakowałem do plecaka jego książki (mam słabość do autografów), które stały na półkach mojej biblioteki i ruszyłem na spotkanie.

Profesor Citino okazał się przemiłym i niezwykle kontaktowym człowiekiem. Siedząc nad latte w Bibliotece Uniwersyteckiej rozmawialiśmy o książkach i historii wojskowości. Kiedy weszliśmy na temat wydania jego książek w Polsce, niezwykle się zapalił, choć z pewnym dystansem podszedł do pomysłu opublikowania akurat *Niemcy bronią się...* Uważałem jednak, że akurat ta publikacja, mimo wszystkich jej wad – a trzeba pamiętać, że została napisana ponad dwadzieścia lat temu, jest cały czas niezwykle istotnym opracowaniem tematu, o którym w Polsce niewiele wiadomo.

Dla mnie najistotniejszym elementem książki Roberta Citino jest fakt, że została napisana z zewnątrz. Beznamiętny opis polskiej armii w oczach niemieckiego wywiadu wojskowego, tak jak to przedstawił Au-

tor, był momentami aż przykry, a jednak chciało się go dalej czytać. Niezwykła jest też analiza niemieckich manewrów i ewolucji niemieckiej doktryny wojennej, taktyki i sztuki operacyjnej.

Łukasz Przybyło

W stosunku do oryginalnej pracy Autora postanowiliśmy wprowadzić kilka uzupełnień. Przede wszystkim opracowaliśmy mapy, które – mamy nadzieję – znacznie ułatwią recepcję treści książki. Szczególnie ważne wydało nam się zobrazowanie przebiegu manewrów – przynajmniej tych, do których jest wystarczająco dużo danych – co powinno ułatwić zrozumienie zasad sztuki wojennej wpajanej żołnierzom Reichswehry. Ponadto do książki dodaliśmy dwa indeksy: skorowidz nazw geograficznych, obejmujący również miejscowości pojawiające się na mapach, oraz skorowidz osób. Niżej kilka zdań o konstrukcji skorowidza nazw geograficznych.

Autor, w ślad za dokumentami, stosował niemieckie nazwy geograficzne – również dla miejscowości znajdujących się wówczas w Polsce. W wydaniu polskim zdecydowaliśmy się na podanie ich według stanu z okresu międzywojnia, tj. niemieckie dla miejscowości w granicach Rzeszy, polskie – dla miejscowości w granicach Rzeczypospolitej. Wyjątkiem od tej zasady są niektóre duże miasta tradycyjnie posiadające polskie nazwy (np. Wrocław). Na mapach konsekwentnie zastosowaliśmy nazewnictwo przedwojenne.

Dla ułatwienia Czytelnikom orientacji opracowaliśmy indeks nazw geograficznych służący jednocześnie jako słowniczek. W nawiasach zwykłych () podajemy dzisiejsze nazwy obiektów w języku kraju, na którego terytorium się znajdują, ewentualnie uzupełnione o nazwę polską. Dla miejscowości o nazwach częściej spotykanych podajemy dodatkowo powiat lub gminę, w której się znajdują. Za kryterium przyjęliśmy tu możliwość szybkiego odnalezienia miejscowości w polskiej Wikipedii.

Identyczne niemieckie nazwy miejscowości uzupełniamy o sufiks podany w nawiasie kwadratowym []. Tak samo oznaczyliśmy pominięte w tekście elementy nazw niemieckich. Wykaz skrótów użytych w skorowidzu nazw geograficznych znajduje się na początku skorowidza.

Tadeusz Zawadzki

Freikorps Brüßow ze sztandarem. Na chorągwi napis: „Za niemiecką krainę!”. Zima 1919 r.
(Bundesarchiv Bild 183-H29011)

Skorowidz nazw geograficznych

Skróty zastosowane w skorowidzu: a.O. = an der Oder = nad Odrą; a.W. = an der Warthe= nad Wartą; cz. = część; dz. = dzielnica; flw. = folwark; g. = góry; gm. = gmina; i.N. = in Neumark = w Nowej Marchii; i.O. = in Ostpreussen = w Prusach Wschodnich; jez. = jezioro; kan. = kanał; łot. = łotewski; m. = miasto; ob. = obecnie; O.S. = Oberschlesien = Górny Śląsk; pol. = polski; pow. = powiat; ros. = rosyjski; rz. = rzeka; w. = wieś

Allenstein (Olsztyn) 27, 47, 48, 50, 65, 68, 72, 95, 96, 97, 102, 250	Arys (Orzysz) 47, 69, 70, 75, 147, 150
Alt-Christburg (Stary Dziergoń) 150	Audinischken (Audyniszki) 305
Alt Jucha (Stare Juchy) 298	Audinischker [Berge] (Audyniskie Góry) 305
Altmark (Stary Targ) 164	Augustów 48, 219
Angerburg (Węgorzewo) 67, 71, 72, 97, 118, 298, 302	Baalauer [See] (jez. Balewskie) 152, 153
Angermünde 96, 315	Bad Nauheim 43
Annaberg (Góra Świętej Anny) 142, 143	Barannen (Barany, pow. olecki) 303, 304
Arnswalde (Choszczno) 315	Baranowicze 66, 218, 228, 252
	Bartenstein (Bartoszyce) 71, 72

- Beeskow 98
- Belgard (Białogard) 97, 104
- Bentschen. *zob.* Zbąszyń
- Berlin 10, 11, 12, 14, 44–46, 49, 55, 60, 66–67, 77, 82, 85–88, 90–96, 100, 102, 104–105, 112, 119, 187, 200, 246, 257, 285, 287, 313, 320
- Bernstadt (Bierutów) 98, 286
- Beuthen (Bytom) 140
- Bialla (Biała Piska) 75
- Białystok 50, 66, 83, 84, 92, 108, 127, 219
- Biedrusko 183
- Bielsko-Biała 108, 109, 111
- Bischofsburg (Biskupiec) 71, 72, 147
- Bischofswerder (Biskupiec Pomorski) 153, 158
- Boyen (twierdza) 118, 120, 122, 128
- Bóbr (Bober, rz.) 315
- Brakau (Brokowo) 163
- Brandenburg (ros. Uszakowo, pol. Pokarmin) 252
- Braunsberg (Braniewo) 71
- Breslau. *zob.* Wrocław
- Brieg (Brzeg) 85, 96, 286, 289
- Briesen 320
- Brodnica 109, 158, 162
- Brześć Litewski 50, 216, 217
- Buchwalde (Buczniak, pow. sztumski) 150
- Budin (Jałowiec, pow. kwidzyński) 166
- Bug 66, 84, 221, 222
- Bydgoszcz 83, 109, 113, 188, 219
- Chelchen (Chelchy, gm. Świątajno) 300
- Chelmno 109, 114, 219
- Chobienice 318
- Chojnice 109, 114, 271
- Ciechanów 219
- Cieszyn 108, 111
- Cosel (Koźle) 140, 142
- Crossen (Krosno Odrzańskie) 318
- Częstochowa 84, 108, 111, 187, 188
- Czychen (Cichy, gm. Świątajno) 146, 303
- Danzig. *zob.* Gdańsk (Danzig)
- Darkehmen (ros. Ozjorsk, pol. Darkiejmy) 72, 75
- Deime (ros., pol.: Dejma, rz.) 117, 128, 252
- Demmin 97
- Deutsche-Krone (Walcz) 96, 104, 113
- Deutsch Eylau (Iława) 96, 102, 150, 154, 158, 162, 163, 164
- Dęblin 108
- Dietrichsdorf (Straszewo, pow. kwidzyński) 166
- Döberitz 257, 292, 293, 294
- Draulitten (Drulity) 163
- Dresden. *zob.* Drezno
- Drezno 94, 98, 118
- Düne 39
- Elbing (Elbląg) 71, 72, 118, 150, 152, 291
- Erzgebirge (Rudawy, g.) 116
- Eutin 96
- Faulen (Ulnowo) 164
- Filipów 75
- Fischhausen (ros. Primorsk) 71

- Flensburg 96
- Frankfurt [a.O.] 85, 91, 94, 95, 96, 97, 105,
112, 242, 312, 318, 319
- Freiwalde (Krzywiec) 164
- Freystadt (Kisielice) 153, 158, 164
- Friedberg (ob. dz. m. Pasewalk) 315
- Friedland [i.O.] (ros. Prawdińsk, pol. Fryd-
ład) 71
- Friedrichsgrätz (Grodziec, pow. opolski) 140
- Frisches Haff (Zalew Wiślany) 117
- Fürstenberg 252, 318, 319, 320
- Fürstenwalde 98
- Gablick [See] (jez. Gawlik) 299, 300
- Garnsee (Gardeja) 150, 159, 160, 163
- Gdańsk (Danzig) 27, 31, 34–35, 45, 53, 58,
84, 104, 113–114, 118, 128, 188, 252,
264–266, 268–270, 276–277, 280–281
- Gdynia 14, 114, 213, 266–278, 280, 282,
324, 328
- Gerdauen (ros. Żeleznodorożnyj) 71
- Gerswalde (Jerzwałd) 153, 154
- Gilgenburg (Dąbrówno, pow. ostródz-
ki) 158, 162
- Glatz (Kłodzko) 96, 103, 117, 118, 120, 287
- Gleiwitz (Gliwice) 140, 142
- Glogau (Głogów) 87, 96, 103, 117, 119,
120, 126, 127, 134, 249, 287, 289
- Gniew 158, 160, 163, 166, 271
- Gnieszno 109, 112
- Goldap (Goldapa, rz.) 301, 304, 305, 306
- Goldap (Goldap, m.) 67, 72, 295, 298, 301,
302
- Gollubien (Golubie Węzewskie) 302
- Görlitzer Neisse (Nysa Łużycka) 252
- Görlitz (Zgorzelec) 96, 103
- Grabowen (Grabowo, pow. gołdapski) 302
- Grajewo 47, 68, 219
- Griesen (Gryzy) 299, 301, 302, 303
- Grimma 98
- Grodno 48, 66, 68, 102, 183
- Groß Bellschwitz (Bałoszyce) 164, 166, 168
- Groß Brunau (Bronowo) 154
- Grossenhein 98
- Groß Jahnen (Jany, gm. Gołdap) 305
- Groß Krebs (Rakowiec, pow. kwidzyń-
ski) 160, 163
- Gross Ottlau (Otlowiec) 159
- Gross Teschendorf (Cieszymowo) 150, 153
- Groß Wapplitz (Waplewo Wielkie) 152
- Grudziądz 109, 114, 179, 188, 198, 200,
219, 292
- Grünheyde (Jelonek, gm. Świętajno) 298, 299
- Guben (Gubin) 319
- Gumbinnen (ros. Gusiew, pol. Gąbin) 67,
72, 96, 102
- Güstrow 95
- Haaszner (Łażna Struga, rz.) 298, 299, 300
- Haaszner [See] (jez. Łażno) 298, 299
- Hanswalde (Pawlice) 163, 164
- Havel (Hawela, rz.) 293
- Heiligenbeil (Mamonowo) 71
- Heilsberg (Lidzbark Warmiński) 71–72,
291–292
- Hel 269, 272, 279

- Helgoland 39
- Hindenburg (Zabrze) 140
- Hirschberg (Jelenia Góra) 96, 103
- Hirschfeld (Jelonki, pow. elbląski) 163
- Hrubieszów 219
- Ingolstadt 117, 120
- Inowrocław 109, 113
- Instenburg (ros. Czerniachowski, pol. Wystruć) 56, 67, 95, 96, 97, 102
- Itzehoe 95
- Jabłonowo Pomorskie 158, 162
- Jarocin 109, 112
- Jedwabno (pol. Jedwabno, pow. szczycieński) 291, 292
- Johannisburg (Pisz) 48, 68, 69, 72, 146, 147, 149
- Juckneitschen (Juchnajcie) 304
- Jüterbog 95
- Kalisz 109, 112, 199
- Kartuzy 271
- Katowice 108, 109, 111, 112, 140
- Katzbach (Kaczawa) 290
- Klein Blandau (Budki, pow. olecki) 304
- Klein Tromnau (Trumiejki) 164
- Koblencja (Koblencz) 39
- Koblencz. *zob.* Koblencja (Koblencz)
- Kolberg (Kołobrzeg) 96, 104
- Kolno 53, 68
- Kolonia (Köln) 39
- Koło 108
- Königsberg (Królewiec) 14, 31, 47, 56, 66, 67, 69, 71, 72, 90, 94, 95, 96, 97, 99, 100, 102, 117, 118, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 136, 200, 235, 252, 277, 291
- Königstein 117, 118, 120
- Konradswalde (Koniecwałd) 152
- Korschen (Korsze) 67
- Köslin (Koszalin) 85
- Kowahlen (Kowale Oleckie) 303
- Kowalewsken (Kowalewskie) 299
- Kowel 233
- Kowno 66
- Kraków 108, 109, 111, 112, 187, 188, 208, 218
- Krappitz (Krapkowice) 140, 142
- Kraśnik 219
- Krebsfelde (Pole Rakowieckie) 150
- Kreuzburg [O.S.] (Kluczbork) 142
- Krotoszyn 109, 112
- Kröxen (Krzykosy, pow. kwidzyński) 160, 164
- Królewiec (Königsberg). *zob.* Königsberg
- Królewska Huta 109, 210
- Kurisches Haff (Zalew Kuroński) 117
- Küstrin (Kostrzyn nad Odrą) 84, 87, 99, 117, 119, 121, 122, 126, 127, 129, 318, 319, 320
- Labes (Łobez) 315
- Labiau (ros. Polessk, pol. Labiawa) 71
- Lagow (Łagów, pow. świebodziński) 318, 319

- Landsberg [O.S.] (Gorzów Śląski) 140
 Langenau (Łęgowo, pow. iławski) 166
 Laszmiaden [See] (jez. Łaśmiady) 298
 Lauenburg (Lębork) 85, 271
 Leobschütz (Głubczyce) 288
 Leszno 109, 112, 219
 Libau (łot. Liepāja, pol. Libawa) 117
 Lichterfelde 96
 Lida 183
 Liebe (Liwa, rz.) 156
 Liegnitz (Legnica) 85, 96, 103, 287, 315
 Lipia Góra 160
 Littschen (Licze) 150, 154, 163
 Lötzen (Giżycko) 72, 75, 96, 102, 117, 118,
 127, 128
 Löwen (Lewin Brzeski) 140
 Lubawa 154
 Lübeck (Lubeka) 96, 99, 105
 Lüben (Lubin) 98, 286, 287, 288, 289
 Lublin 233
 Lubliniec 108, 111
 Lwów 208, 219
 Lyck (Elk) 48, 66, 68, 69, 72, 75, 97, 296,
 299, 300
 Łaba 21, 86, 87, 100, 118
 Łęczycza 108
 Łomża 107, 108
 Łowicz 108
 Łódź 83, 108, 111, 199
 Magdeburg 29
 Mainz. *zob.* Moguncja (Mainz)
 Maków Mazowiecki 221, 222
 Marggrabowa (Olecko) 48, 72, 296, 298,
 301, 302, 304
 Marienburg (Malbork) 72, 96, 117, 118,
 120, 129, 152
 Marienwerder (Kwidzyn) 27, 48, 50, 72, 96,
 102, 114, 150, 152, 154, 156, 160, 163
 Masuhren (Mazury, w., gm. Świętajno) 299,
 300
 Memel (Kłajpeda) 27, 58
 Meseritz (Międzyrzecz) 318
 Michelwitz (Michałowice, pow. brzeski) 140
 Międzychód 318
 Militisch (Milicz) 98, 103, 104, 286, 288
 Mińsk Mazowiecki 219
 Mława 54
 Modlin 108, 217
 Moguncja (Mainz) 39, 92
 Mohrungen (Morąg) 72
 Mołodeczno 230
 Morainen (Morany) 152
 Morathen (Morzęty) 304, 305
 Mothalen (Matule) 153
 Mullröse 319
 München (Monachium) 94
 Münster 94
 Namslau (Namysłów) 98, 103, 140, 286, 288
 Narew 83, 84, 222, 225
 Naumburg (Nowogród Bobrzański) 315
 Neidenburg (Nidzica) 68, 69, 72, 291
 Neiße (Nysa) 96, 103, 117, 118, 120, 286,
 287, 289

- Nest (Unieście) 277
- Netze. *zob.* Noteć (Netze, rz.)
- Neudamm (Dębno) 315
- Neudorfchen (Nowa Wioska, pow. kwidzyński) 160, 161
- Neustadt (Prudnik) 286
- Nikolaiken (Mikołajki) 147, 298
- Nikolaiken (Mikołajki Pomorskie) 164, 168
- Nogat (rz.) 118, 152
- Nowy Sącz 111
- Nysa Łużycka (Lausitzer Neiße, rz.) 319
- Oberwitz (Obrowiec, pow. krapkowicki) 140
- Odra-Havel, kan. (Oder-Havel Kanal) 315
- Odra (Oder, rz.) 11, 12, 84, 85, 86, 87, 88, 95, 105, 118, 119, 140, 142, 249, 252, 290, 314, 315, 318, 319, 320, 323
- Odra-Szprewa, kan. (Oder-Spree Kanal) 320
- Oels (Oleśnica) 98, 103, 104, 286, 289
- Ohlau (Oława) 85, 98, 286, 289
- Ohlau (Oława, rz.) 88
- Olecko. *zob.* Marggrabowa (Olecko)
- Oletzko, powiat 48, 68, 146
- Olschöwen (Olszewo) 302
- Opalenie (Münsterwalde) 158, 160, 163
- Oppeln (Opole) 85, 87, 286, 287, 289
- Ortelsburg (Szczytno) 68, 69, 72, 118, 147, 291
- Oschen (Ośno, pow. kwidzyński) 150
- Osterode (Ostróda) 68, 72, 96, 102
- Ostrolęka 107, 108, 219
- Ostrów Mazowiecka 108, 222
- Ostrów Wielkopolski 109, 112
- Paleschken (Polaszki) 153
- Pasewalk 97
- Perleberg 286
- Peterkau (Piotrkowo, pow. iławski) 154
- Pietraschen (Pietrasze, pow. olecki) 298–300
- Pillau (Piława) 117, 120, 121, 122, 251, 262, 266, 270, 276, 277
- Piotrków Trybunalski 108
- Pleszew 109, 112
- Płock 84, 219
- Pniewy 318
- Potsdam (Poczdami) 95, 96, 97, 286–287, 289
- Poznań 67, 84, 87, 105, 109, 112, 114, 119, 180, 181, 183, 190, 196, 198, 202, 208, 217, 219, 249, 318
- Pregel (Pregoła, rz.) 117
- Prenzlau 96
- Preussich-Eylau (ros. Bagrationowsk, pol. Iława Pruska) 71
- Preussich Holland (Pasłęk) 72, 163
- Preussisch Mark (Przezmark) 152, 163
- Prostken (Prostki, pow. etcki) 48
- Prut 233
- Prypeć 233, 236
- Przasnysz 107, 108
- Przemysł 111, 216, 219
- Pszczyna (Pleß) 139
- Puck 269, 270, 271, 272, 278, 280
- Pułtusk 108
- Radom 108, 211
- Ragnit (ros. Nieman, pol. Ragneta) 72
- Rajgród 48

- Rastenburg (Kętrzyn) 67, 72, 96, 102
 Rathenow 97, 286
 Ratibor (Racibórz) 87, 140
 Rehhof (Ryjewo) 158
 Reppen (Rzepin) 318, 319
 Rewa 269, 270
 Riesenburg (Prabuty) 152, 154, 158, 159,
 160, 163, 164, 166
 Riesenwalde (Stańkowo) 154, 158
 Rogahlen (Rogale, pow. gołdapski) 302, 303
 Rosainen (Rozajny) 161
 Rosenberg [i.W.] (Susz) 72, 153–154, 164,
 166
 Rosenberg [O.S.] (Olesno) 140, 142
 Rostock 96, 105
 Równe 218, 232
 Różan 221, 222
 Rumia 269, 270
 Rybnik 109, 111, 139
 Rzeszów 111, 219
- Saalfeld (Zalewo) 153
 Sagan (Žagań) 286
 Salleschen (Zalesie, gm. Świętajno) 301, 303
 Samland (Sambia) 117, 118
 Schneidemühl (Piła) 96, 104, 113, 134
 Schurgast (Skorogoszcz) 140
 Schwedt 97
 Schweidnitz (Świdnica) 95, 96, 287
 Schwerin (Skwierzyna) 87, 95, 96, 318
 Sedlinen (Sadlinki) 160
 Seelow 319
 Sensburg (Mrągowo) 72, 146, 147
- Seubersdorf (Zebrdowo) 159
 Skarżysko 211
 Skierniewice 108, 111
 Słonim 228
 Smorgonie 230
 Sokolken (Sokółki, pow. olecki) 303
 Soldau (Działdowo) 53
 Sonntag [See] (jez. Szóstak) 299
 Sorgen [See] (jez. Dzierzgoń) 153
 Sosnowiec 187, 188
 Spandau 96, 117, 120
 Spirding [See] (jez. Śniardwy) 146, 147
 Sprottau (Szprotawa) 95, 98, 286, 289, 315
 Stanisławów 218
 Stargard (Stargard Szczeciński) 85, 96, 104
 Starogard Gdański 109, 114, 160, 188, 200,
 270
 Stendal 97, 286
 Sternberg (Torzym) 318, 319
 Stettin. *zob.* Szczecin
 Stolp (Słupsk) 97, 104, 200
 Straussberg 80
 Stryj 233
 Stuhm (Sztum) 152
 Stuttgart 94
 Styr 233
 Suwałki 66, 127, 219
 Swinemünde (Świnoujście) 104, 117, 119,
 121, 262, 266, 277, 280
 Szczecin 45, 82, 85, 87, 91, 94, 95, 96, 99,
 100, 104, 105, 119, 235, 268, 272
 Śrem 109, 112

- Tapiau (ros. Gwardiejsk, pol. Tapiawa) 117, 252
- Tarnopol 50
- Tarnowskie Góry 108, 109, 140
- Tarnów 108, 111, 211
- Tiefenau (Tychnowy) 156
- Tilsit (ros. Sowietsk, pol. Tylża) 72, 96, 97, 102
- Torgau 98, 286
- Toruń 84, 109, 113, 114, 178, 179, 188, 202, 224, 292
- Tschicherzig (Cigacice) 290, 318
- Uderwangen (ros. Czechowo) 252
- Uleffke [See] (jez. Ułówki) 298
- Ulm 117, 121
- Vietz (Witnica) 318
- Wachsmuth (Kołodzieje, pow. kwidzyński) 164
- Wadowice 108, 111
- Wandau (Wandowo, pow. kwidzyński) 160, 161, 162
- Warszawa 11, 20, 21, 28, 29–50, 53–54, 65–67, 83, 84, 92, 107–108, 111, 127, 128, 177, 187, 189, 193, 196, 201–202, 204–205, 208, 211–212, 216, 219–222, 226, 233, 249, 257, 268, 291, 324
- Warta (Warthe, rz.) 87, 119, 314–315, 318–319
- Wągrowiec 187, 188
- Wehlau (ros. Znamieńsk, pol. Welawa) 71
- Weimar 94
- Wejherowo 271, 272
- Wensöwen (Wężewo, pow. olecki) 302, 303
- Wessolowen (flw., ob. cz. Wronki, pow. Olecki) 299
- Widminnen (Wydminy) 296, 298, 299
- Wieprz, rz. 65
- Willenberg (Wielbark) 147, 291, 292
- Wilno 92, 100, 114, 127, 128, 208, 218, 230, 232, 233, 260
- Wisła, rz. 53, 83, 84, 87, 90, 113, 114, 118, 129, 158, 163, 279
- Włocławek 109, 113, 114
- Wołkowysk 219
- Wrocław 82, 85, 87, 88, 91, 94, 96, 98, 100, 103, 104, 112, 117, 119, 120, 249, 286, 289
- Wünsdorf 96
- Zagożdżon 210
- Zakopane 108, 111
- Zambrów 107
- Zbąszyń 134, 318
- Zembowitz (Zębowice, pow. oleski) 142
- Zigahnen (Cygany, pow. kwidzyński) 164
- Züllichau (Sulechów) 98, 286, 288
- Żółkiew 219
- Żurawica 217

Skorowidz osób

- Batocki, Adolf von 56
Benoist-Mechin, Jacques 57, 142
Blomberg, Werner von 249
Bock, Fedor von 314, 319
Brockdorff-Rantzau, Ulrich 21, 39

Carpenter, Edward 295, 301, 305–308
Clemenceau, Georges 32
Conger, A.L. 89–91, 123–124, 126, 129,
146, 148–149, 161, 168, 170–172

Dassel, Johannes von 55
Degoutte, Jean 138
Dirksen, Herbert von 199
Dmowski, Roman 19, 29, 30, 31, 32, 34
Du Moulin, Richard 234, 235, 236, 257
Dupont, Charles 190

Erhardt, Hermann 44, 45
Escherich, Georg 54, 55
Evans, P.W. 311

Foch, Ferdinand 22, 37, 189
Forster, Dirk 250, 265
François, Hermann von 67
Fritsch, Werner von 247, 248, 314

Gail, de 190, 191
Gessler, Otto 243, 245, 254, 293
Głąbiński, Stanisław 35
Goltz, Rüdiger von der 22
Göppert, Otto 50, 74
Groener, Wilhelm 13, 19–23, 26, 38, 40,
41, 244, 255–263, 282–285, 288–290,
295, 310, 324, 325, 328–331
Guderian, Heinz 284

- Haller, Józef 22, 51
Hammerstein, Kurt von 319, 320
Hawker, płk 68, 69
Heye, Wilhelm 168, 293, 310
Hindenburg, Paul von 21, 55, 130, 140, 310–311, 326
Hitler, Adolf 11, 209, 325, 326, 332
Hutier, Oskar von 170
- Kapp, Wolfgang 44–46
Kleist, Ewald von 314
Köpke, Gerhard 248
Korfanty, Wojciech 139–140
Kossakowski, Tadeusz 216
- Langlois, płk 66, 67, 69
LeRond, Henri 143
Lloyd George, David 23, 27, 30–32
Ludendorff, Erich 26, 130, 171, 256
- Mackensen, August von 130
MacKenzie, ppłk 67
Mayer, Wilhelm 47, 48, 74
Mckenny, R. 126, 129
Millerand, Alexandre 47, 48, 74
Moltke, Hans-Adolf 212
Moltke (starszy), Helmut von 25
Müller, Hermann 34
- Nollet, Georges 57, 74, 76, 120, 121, 122
Nuir, płk 68
- Oldekop, Iwan 270, 275
- Orlicz-Dreszer, Gustaw 220, 222, 233
- Piłsudski, Józef 20, 29, 46, 51–53, 65, 181, 191, 194, 197, 205–210, 212–213, 215–218, 220–221, 226, 232–233, 239, 241, 247
- Poincare, Raymond 190
- Raeder, Erich 267
- Rauscher, Ulrich 201–203, 205–206, 208–209, 211, 222, 225, 228–229, 236–239
- Reader, Erich 265
- Rennenkampf Paul (Pawieł Karłowicz) von 146, 162
- Rintelen, Emil von 216, 217
- Rundstedt, Gerd von 314, 319
- Samsonow Aleksander Wasiliewicz 147, 162
- Schleicher, Kurt 244, 245, 246, 247, 310
- Schlieffen, Alfred von 24, 25, 256, 331
- Schürmann, mjr 66
- Seeckt, Hans von 13, 19–20, 33, 38–40, 42–44, 50–54, 78–83, 94, 115, 130–139, 141, 143–146, 166, 168, 170–174, 197, 218, 224, 243–245, 254–255, 258, 283, 284–285, 289–290, 292–293, 295, 308, 314, 323–325, 327–331
- Siehr, Ernst 47, 58–65, 69–71, 75–77, 79
- Sikorski, Władysław 192–193, 195
- Skrzyński, Aleksander 35
- Stachiewicz, Julian 221
- Stobbe, konsul niem. w Poznaniu 190
- Stresemann, Gustav 36, 245, 257

Szlachta, Stanisław *178–182*

Werner, Karl *91*

Śmigły-Rydz, Edward *221, 222*

Wilson, Woodrow *23, 26, 29, 31, 35, 38, 139*

Wuest, Jacob *313, 314, 321, 322, 323*

Tuchaczewski, Michail *46, 53, 69, 313*

Żeligowski, Lucjan *247*

Bibliografia

Źródła

Nieocenioną pomocą przy pracy z nieopublikowanymi niemieckimi źródłami są następujące publikacje: George O. Kent (red.): *A Catalog of Files and Microfilms of the German Foreign Ministry Archives, 1920–1945*, 4 tomy, Hoover Institution Publications, Stanford 1962; oraz Christopher M. Kimmis (red.): *German Foreign Policy, 1918–1945: A Guide to Research and Research Materials*, Scholarly Resources Inc., Wilmington, Del. 1981.

▣ Dokumenty niemieckiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych (National Archives, Washington, D. C., mikrografia T 120):

Nr seryjny 2945. Büro des Reichsministers: Polen. Rolki 1424–1431.

Nr seryjny 3170. Büro des Reichsministers: Entwaffnung, Interalliierte Kommissionen, und Ostfestungen. Rolki 1605-1612.

Nr seryjny 3177. Büro des Reichsministers: Militärwesen. Rolki 1567–1574.

Nr seryjny 4556. Büro des Staatssekretärs: Russland, Polen, Randstädten. Rolka 2302.

Nr seryjny 9182H. Geheimakten 1920–1936: Polen, Deutscher Militärattache in Polen. Rolka 3527.

- Nr seryjny 9285. Abteilung IIF Militär und Marine: Auflösung der Selbstschutzorganisation, Einwhonerwehren. Rolki 3496–3497.
- Nr seryjny 9476. Abteilung IIF Militär und Marine: Garantie für das Landheer. Rolka 3664.
- Nr seryjny 9537. Abteilung IIF Militär und Marine: Schlussbericht der I.M.K.K. Rolki 3685–3688.
- Nr seryjny 9622. Abteilung IIF Militär und Marine: Frage des Kontrollrechts der durch die Genfer Beschlüsse von 12-12-1926 bei Zerstörung von Unterständen der Ostfestungen. Rolka 3596.
- Nr seryjny 9854. Abteilung IIF Militär und Marine: Bildung von Schutz- und Ortswehren in Ostpreussen. Sichercheistpolizei und Reichswehr in Ostpreussen. Rolka 3623.
- Nr seryjny K6. Geheimakten 1920–1936: Militärpolitik. Rolka 3613.
- Nr seryjny K7. Geheimakten 1920–1936: Besprechung mit der Marineleitung über Danzig (Studie Ost). Rolka 3613.
- Nr seryjny K190. Geheimakten 1920–1936: Polen, Militärgeschehnisse. Rolki 3758–3760.
- Nr seryjny K191. Geheimakten 1920–1936: Polen, Marinegeschehnisse. Rolka 3761.
- Nr seryjny K950. Alte Reichskanzlei: Auswärtige Angelegenheiten; Entwaffnung. Rolki 4517–4518.
- Nr seryjny K951. Alte Reichskanzlei: Volkswehr und Wehrpflicht; Reichswehr. Rolki 4519–4520.
- Nr seryjny K952. Alte Reichskanzlei: Heeresorganisation. Rolka 4521.
- Nr seryjny K953. Alte Reichskanzlei: Landesverteidigung. Rolka 4521.
- Nr seryjny L129. Abteilung II F Militär und Marine: Anfragen der I.M.K.K. wegen des Systems der Ostbefestigungen. Rolka 4041.
- Nr seryjny M342. Geheimakten 1920–1936: Militärische Nachrichten. Rolka 5487.

□ Dokumenty niemieckiej marynarki wojennej (Biblioteka Uniwersytetu Michigan, Ann Arbor, Michigan), nr 13–132849, rolki 28–32, 35.

- Nr seryjny PG 34048/3. Marineleitung, Flottenabteilung: Herbstmanöver 1928; Gefechtsübung 1929.
- Nr seryjny PG 34051. Marineleitung, Flottenabteilung: Manöver.
- Nr seryjny PG 34061. Marineleitung, Flottenabteilung: Admiralstabsfragen.
- Nr seryjny PG 34065. Marineleitung, Flottenabteilung: Kriegsaufgaben.
- Nr seryjny PG 34073. Marineleitung, Flottenabteilung: Kriegsspiele.
- Nr seryjny PG 34073/1. Marineleitung, Flottenabteilung: Kriegsspiele.

- Nr seryjny PG 34076. Marineleitung, Flottenabteilung: Kriegsspiele.
Nr seryjny PG 34089. Marineleitung, Flottenabteilung: Osteevertidigung Pillau.
Nr seryjny PG 34095. Marineleitung, Flottenabteilung: Heeresangelegenheiten.
Nr seryjny PG 34101. Marineleitung, Flottenabteilung: Studie „Gdingen”.
Nr seryjny PG 34102. Marineleitung, Flottenabteilung: Studie „Gdingen”.
Nr seryjny PG 34117. Marineleitung, Flottenabteilung: Studie „Fall Danzig”.
Nr seryjny PG 34118. Marineleitung, Flottenabteilung: Studie Ost.
Nr seryjny PG 48898. Marineleitung: Auslands-Berichte.
Nr seryjny PG 49031. Archiv der Marine: Polen.

▣ **Pisma prywatne (National Archives, Waszyngton, D.C.)**

- Pisma generała Hansa von Seeckta. Mikrokopia M132, 28 rolek.
Pisma generała Wilhelma Groenera. Mikrokopia M137, 27 rolek.

▣ **Raporty wywiadu wojskowego armii Stanów Zjednoczonych: Niemcy, 1919–1944. A Microfilm Project of University Publications of America, Inc. Frederick, Maryland., 1983; 28 rolek.**

Opracowania

- Addington Larry H.: *The Blitzkrieg Era and the German General Staff, 1865–1941*, Rutgers University Press, New Brunswick (New Jersey) 1971.
Benoist-Mechin Jacques: *Histoire de l'Armee Allemande*, tom 2 i 3, Editions Albin Michel, Paris, 1938.
Boehm Max Hildebert: *Die Deutschen Grenzlande*, R. Hobbing, Berlin 1925.
Borgert Heinz-Ludger: „Grundzüge der Landkriegführung von Schlieffen bis Guderian”, (w:) *Handbuch zur deutschen Militärgeschichte, 1648–1939*, tom 9, Bernard&Graefe Verlag für Wehrwesen, München 1977.
Brackmann Albert (red.): *Deutschland und Polen: Beiträge zu ihren geschichtlichen Beziehungen*, Verlag von R. Oldenbourg, München i Berlin 1933.
Bretton Henry L.: *Streseman and the Revision of Versailles*, Stanford University Press, Stanford 1953.
Breyer Richard: *Das deutsche Reich und Polen, 1932–1937: Aussenpolitik und Volksgruppenfragen*, Holzner-Verlag, Würzburg 1955.
Broszat Martin: *Zweihundert Jahre deutsche Polenpolitik*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1972.
Carsten F.L.: *The Reichswehr and Politics, 1918–1933*, Clarendon Press, Oxford 1966.

- Castellan Georges: *Le Rearmament Clandestin du Reich, 1930-1935*, Librairie Plon, Paris 1954.
- Craig Gordon A.: *Germany, 1866-1945*, Oxford University Press, New York 1978.
- Craig Gordon A.: *The Politics of the Prussian Army, 1640-1945*, Oxford University Press, London 1955.
- Davies Norman: *White Eagle-Red Star: The Polish-Soviet War, 1919-1920*, Macdonald&Co, London 1972.
- Debicki Roman: *The Foreign Policy of Poland, 1919-1939*, Praeger, New York 1962.
- Deutschen Gessellschaft fur Wehrpolitik und Wehrwissenschaften, (red.) *Generaloberst von Se-
eck: Ein Erinnerungsbuch*, Verlag von E.S. Mittler&Sohn, Berlin 1937.
- Diehl James M.: *Paramilitary Politics in Weimar Germany*, Indiana University Press, Bloomington 1977.
- Dirksen Herbert von: *Moscow, Tokyo, London: Twenty Years of German Foreign Policy, 1919-
1939*, Hutchinson, New York 1951.
- Duffler Jost: „Das Reichs- und Kriegsmarine, 1918-1939”, (w:) *Handbuch zur deutschen Mi-
litärgeschichte, 1648-1939*, tom 8, Bernard&Graefe Verlag für Wehrwesen, München 1977.
- Dupuy T.N.: *A Genius for War: The German Army and General Staff, 1807-1945*, Prentiss-Hall,
Inc., Englewood Cliffs (New Jersey) 1977.
- English J.A.: *A Perspective on Infantry*, Praeger, New York 1981.
- Erfurth Waldemar: *Die Geschichte des deutschen Generalstabes, 1918-1945*, Musterschmidt-Ver-
lag, Göttingen, Berlin, Frankfurt 1957.
- Eyck Erich: *A History of the Weimar Republic*, 2 tomy, Harvard University Press, Cambridge
1962.
- Fechner Helmut: *Deutschland und Polen, 1772-1945, Ostdeutsche Beiträge aus dem Göttinger
Arbeitskreise*, tom 27, Holzner-Verlag, Würzburg 1964.
- Feller Jean: *Le Dossier de l'Armee Francaise*, Perrin, Paris 1966.
- Fiedor K.: „The Attitude of German Right-Wing Organisations to Poland in the Years 1918-
1933”, *Polish Western Affairs* 14, nr 2.
- Gąsiorowski Zygmunt J.: „Stresemann and Poland after Locarno”, *Journal of European Affairs*
18, s. 292-317.
- Gąsiorowski Zygmunt J.: „Stresemann and Poland before Locarno”, *Journal of European Affairs*
18, s. 25-47.
- Gatzke Hans W.: *Stresemann and the Rearmament of Germany*, John Hopkins Press, Baltimore 1954.
- Gayre Gr.: *Teuton and Slav on the Polish Frontier*, Eyre and Spottiswoode, London 1944.

- Gessler Otto: *Reichswehrpolitik in der Weimarer Zeit*, Deutsche Verlag-Anstalt, Stuttgart 1958.
- Geyer Michael: *Aufrüstung oder Sicherheit: Die Reichswehr in der Krise der Machtpolitik, 1924–1936*, Steiner, Wiesbaden 1980.
- Gleitze Bruno: *Ostdeutsche Wirtschaft: Industrial Standorte und volkswirtschaftliche Kapazitäten des ungeteilten Deutschland*, Duncker&Humboldt, Berlin 1956.
- Gordon Harold J.: *The Reichswehr and the German Republic, 1919–1926*, Princeton University Press, Princeton (New Jersey) 1957.
- Görlitz Walter: *History of the German General Staff, 1657–1945*, Praeger, New York 1956.
- Groener Wilhelm: *Lebenserinnerungen: Jugend, Generalstab, Weltkrieg*, Biblio Verlag, Osnabrück 1972.
- Groener Wilhelm: *Das Testament des Grafen Schlieffens*, E. S. Mittler&Sohn, Berlin 1927.
- Groener-Geyer Dorothea: *General Groener: Soldat und Staatsmann*, Societats-Verlag, Frankfurt am Main, 1954.
- Güth Rolf: *Die Marine des deutschen Reiches, 1919–1939*, Bernard&Graefe Verlag, Frankfurt am Main, 1972.
- Güth Rolf: „Die Organisation der deutschen Marine in Krieg und Frieden, 1913–1933”, (w:) *Handbuch zur deutschen Militärgeschichte, 1648–1939*, tom 8, Bernard&Graefe Verlag für Wehrwesen, München 1977.
- Guderian Heinz: *Panzer Leader*, Ballantine Books, New York 1965.
- Guske Klaus: *Das Politische Denken des Generals von Seeckt*, Historische Studien, nr 422, Matthiesen Verlag, Lübeck und Hamburg 1971.
- Heis Friedrich: *Deutschland und der Korridor*, Volk und Reich Verlag, Berlin 1933.
- Hiden John: *Germany and Europe, 1919–1939*, Longman, London and New York 1977.
- Hogg Ian: *Artillery in Color, 1920–1963*, Arco Publishing, Inc., New York 1980.
- Höltje Christian: *Die Weimar Republik und das Ostloccarno-Problem, 1919–1934*, Holzner-Verlag, Würzburg 1958.
- Hürten Heinz (red.): *Die Anfänge der Ära Seeckt: Militär und Innenpolitik, 1920–1922. Quellen zur Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien*, seria 2, tom 3, Droste, Düsseldorf 1979.
- Jablonowski Horst: „Probleme der deutsch-polnischen Beziehungen zwischen den beiden Weltkriegen”, (w:) *Zu den deutsch-polnischen Beziehungen: Zwei Vorträge*, Holzner-Verlag, Würzburg 1969.
- Kellermann Volkmar: *Schwarzer Adler – Weisser Adler: Die Polenpolitik der Weimarer Republik*, Markus Verlag, Köln 1970.

- Kitchen Martin: *A Military History of Germany: From the Eighteenth Century to the Present Day*, Indiana University Press, Bloomington 1975.
- Koch-Weser Erich: *Deutschlands Aussenpolitik in der Nachkriegszeit, 1919–1929*, Kurt Vowinckel Verlag, Berlin-Grünwald 1929.
- Korbel Josef: *Poland between East and West: Soviet and German Diplomacy toward Poland, 1919–1933*, Princeton University Press, Princeton (New Jersey) 1963.
- Krummacker F.A., Albert Wuker (red.): *Die Weimar Republik*, Verlag Kurt Desch, München, Wien, Basel 1965.
- Lloyd George David: *Memoirs of the Peace Conference*, Yale University Press, New Haven 1939.
- Luckau Alma: „Kapp Putsch: Success or Failure?“, *Journal of Central European Affairs* 7, 398 i nn.
- Mason Herbert Molloy, Jr.: *The Rise of the Luftwaffe*, The Dial Press, New York 1973.
- Matuschka Edgar Graf von: „Organisation des Reichsheeres“, (w:) *Handbuch zur deutschen Militärgeschichte, 1648–1939*, tom 6, Bernard&Graefe Verlag für Wehrwesen, Frankfurt am Main 1970.
- Meier-Welcker Hans: *Seeckt, Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen*, Frankfurt am Main 1967.
- Meurer Christan: *Die Grundlage des Versailler Friedens und der Völkerbund*, Kabbitsch&Mönnich, Würzburg 1920.
- O'Neill Robert J.: „Doctrine and Training in the German Army“, (w:) *Theory and Practice of War*, pod redakcją Michaela Howarda, Indiana University Press, Bloomington 1965.
- Pagel Karl (red.): *The German East*, Konrad Lemmer Verlag, Berlin 1954.
- Phelps Reginald: „Aus den Groener Dokumenten“, *Deutsche Rundschau* 76, s. 616–625, 830–840.
- Piłsudski Józef: *Year 1920*, Piłsudski Institute of London, London 1972.
- Post Gaines Jr.: *The Civil-Military Fabric of Weimar Foreign Policy*, Princeton University Press, Princeton (New Jersey) 1973.
- Rabenau Friedrich von: *Seeckt*, Gesellschaft der Freunde der deutschen Bucherei, Leipzig 1942.
- Rabenau Friedrich von: *Seeckt: aus seinem Leben, 1918–1936*, von Hase und Koehler Verlag, Leipzig 1940.
- Rahn Werner: *Reichsmarine und Landesverteidigung*, München 1976.
- Rakenius Gerhard: *Wilhelm Groener als erster General-quartiermeister: Die Politik der Obersten Heeresleitung*, Boldt, Boppard am Rhein 1977.
- Rhode Gotthold: *Die Ostgebiete des deutschen Reiches*, Holzner-Verlag, Würzburg.
- Riekhoff Harald von: *German-Polish Relations, 1918–1933*, John Hopkins Press, Baltimore 1971.

- Rill Bernd: *Deutsche und Polen: Die Schwere Nachbarschaft*, IDEA Verlag, Puchheim 1981.
- Roos Hans: *Geschichte der polnischen Nation, 1916–1960*, W. Kohlhammer, Stuttgart 1961.
- Roos Hans: *Polen und Europa: Studien zur polnischen Aussenpolitik, 1931–1939*, Mohr, Tübingen 1957.
- Rosenthal Harry Kenneth: *German and Pole: National Conflict and National Myth*, University Presses of Florida, Gainesville 1976.
- Rosinski Herbert: *The German Army*, The Infantry Journal, Washington 1944.
- Ryder A.J.: *Twentieth Century Germany: From Bismarck to Brandt*, Columbia University Press, New York 1973.
- Schmidt-Richberg Wiegand: *Die Entwicklung der militärischen Luftfahrt in Deutschland, 1920–1933. Beiträge zur Militär- und Kriegsgeschichte*, tom 3, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart 1962.
- Schneider Paul: *Die Organisation des Heeres*, Berlin 1931.
- Schüdekopf Otto: *Heer und Politik: Quellen zur Politik der Reichswehrführung, 1918 bis 1933*, Norddeutsche Verlagsanstalt O. Goedel, Hannover und Frankfurt am Main 1955.
- Schulze Hagen: „Der Oststaat-Plan 1919”, (w:) *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 19, s. 123–163.
- Schültze Kurt: *Reichswehr wider die Nation: Zur Rolle der Reichswehr bei der Vorbereitung und Errichtung der faschistischen Diktatur in Deutschland, 1929–1933*. Deutscher Militärverlag, Berlin (Wschodni) 1963.
- Seeckt Hans von: *Gedanken eines Soldaten*, von Hase und Koehler Verlag, Leipzig 1935.
- Skrzynski Alexander: *Poland and Peace*, G. Allen and Unwyn, London 1923.
- Tessin Georg: *Deutsche Verbände und Truppen, 1918–1939*, Biblio Verlag, Osnabrück 1977.
- Völker Karl-Heinz: *Der Entwicklung der Militärischen Luftfahrt in Deutschland, 1920–1933*, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart 1962.
- Waite R.G.L.: *Vanguard of Nazism: The Free Corps Movement in Postwar Germany, 1918–1923*, Harvard University Press, Cambridge 1952.
- Wandycz Piotr S.: *France and Her Eastern Allies, 1919–1925*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1962.
- Watt Richard: *Bitter Glory: Poland and Its Fate, 1918–1939*, Simon&Schuster, New York 1979.
- Werner Karl: *Fragen der deutschen Ostgrenze*, Verlag von Wilh. Gottl. Korn, Breslau 1933.
- Wheeler-Bennett John W.: *The Nemesis of Power: German Army in Politics, 1918–1945*, Macmillan&Co., London 1964.
- Winnig August: *Am Ausgang der deutschen Ostpolitik: Persönliche Erlebnisse und Erinnerungen*, Staatspolitischer Verlag, Berlin 1921.

- Wohlfeil Rainer: „Heer und Republik“, (w:) *Handbuch zur deutschen Militargeschichte, 1648–1939*, tom 6, Bernard&Graefe Verlag für Wehrwesen, Frankfurt am Main 1970.
- Wünsche Wolfgang: *Strategie der Niederlage: Zur imperialistischen deutschen Militärwissenschaft zwischen den beiden Weltkriegen*, Deutscher Militärverlag, Berlin (Wschodni) 1961.
- Zamoyski Adam: *The Battle for the Marchlands*, East European Monographs, Boulder 1981.
- Zimmermann Ludwig: *Deutsche Aussenpolitik in der Ära der Weimarer Republik*, Musterschmidt-Verlag, Göttingen, Berlin, Frankfurt 1958.